

ПРИНЦИП НЕВІДВОРОТНОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС

У статті розглядається питання дослідження принципу невідворотності юридичної відповідальності у його історичному розвитку.

Ключові слова: юридична відповідальність, принципи юридичної відповідальності, принцип невідворотності юридичної відповідальності, позитивна і негативна форми юридичної відповідальності, правова поведінка.

З метою дотримання об'єктивності у визначенні сутності поняття невідворотності юридичної відповідальності, слід провести історичний екскурс для вивчення процесу формування та розвитку уявлень про поняття невідворотності покарання та невідворотності відповідальності у світовій та вітчизняній правовій літературі. Для цього ми вважаємо за доцільне розпочати своє дослідження зі стародавніх часів й розглянути становлення даного принципу у його історичному розвитку.

Так, у Стародавньому Єгипті з притаманним тому часу міфологічним світоглядом досить ретельно розглядалася проблема відповідальності людини за свої вчинки, невідвратною відплати за них у потойбічному житті тощо.

Вагомим аргументом підтримання офіційного порядку був страх перед покаранням за життя або невідвратно після смерті, що базувався на стійкій вірі у безсмертя душі та загробний суд богів. Очікування на загробний суд, який складався із сорока двох суддів й очолюваний Осіріусом, перед яким повинен був з'явитися кожний єгиптянин, накладало особливий відбиток на правові заборони та дозволи. У «Книзі мертвих» визначалися правопорушення, вчинення яких повинні були уникати ті єгиптяни, які у своїй життєдіяльності керувалися юридичними веліннями та розраховували на поблажливість суду Осіріуса. Коли наставав час людині з'явитися перед цим судом, їй належало промовити клятву, змістом якої було звітуватися, чи дотримувалася вона протягом свого життя встановлених у «Книзі мертвих» правил. Після того як Маат (богиня істини і порядку) зважувала на своїх вагах усі вчинки померлого «підсудного», виносився вирок: душа праведника отримувала вічне життя, а гріховного – остаточно гинула у страшних стражданнях. Таким чином, була сформульована ідея загробної відплати залежно від поведінки людини за життя [1, с. 22, 23]. Тут

слід звернути увагу на те, що невідворотність відповідальності розглядається не лише у негативному аспекті, тобто покарання за порушення встановлених правил, але й як обов'язкове настання позитивних наслідків у разі дотримання визначених у суспільстві правових вимог тощо.

Слід зазначити, що згодом орієнтація на державу, порядок в якій утримувався виключно за рахунок магії і вірувань, перестала задовольняти усі суспільні потреби. Єгиптяни зрозуміли, що збереження країни не гарантується автоматично, а залежить від їх свідомих зусиль. Почалася деміфологізація права, народилася юстиція, у якій головну роль почала відігравати ідея відповідальності кожного, особливо царя і посадовців. Вона піднімається на нову сходинку – від особистості, орієнтованої на міф, до особистості, воля якої визначається обов'язком. Цікавим є те, що була вперше висловлена ідея невідвотної відповідальності перших осіб держави, поведінка яких також у обов'язковому порядку підлягала оцінці та тягнула за собою відповідні наслідки.

Слід також звернути увагу на преамбулу «Повчання» твору «Гімн Богу – Творцеві», де зазначено, що світ створено юридичним, і Божественне всебачення нерозривно пов'язано із невідвотною та справедливою відплатою кожному за руйнування світу. Основними причинами правопорушень визначалися ухилення людей від дотримання теомних норм та незнання волі богів про священну відплату. Гарантією дотримання правопорядку було перебування на землі фараонів, які володіли знанням Маат, яке й розкривали підлеглим у своїх промовах та діях, тобто у зрозумілих для сприйняття словах та формах. Таким чином, підкорення народу священному правителю автоматично призводило до священної правильності поведінки [1, с. 26, 27]. На перший план виводиться ідея позитивної відповідальності, адже для то-

гочасного періоду характерне тотальне поклоніння фараонові, виконання його наказів, що передбачало як наслідок священну правильність поведінки. Також доречним є спостереження єгиптян про необхідність роз'яснення змісту норм-правил поведінки усім громадянам з тим, аби відсутність чіткого уявлення про дозволи та заборони не провокувала вчинення правопорушень з боку громадян. Таким чином, єгиптяни звернули увагу на доцільність правової освіти і виховання населення як ефективного засобу профілактики правопорушень.

У історичних пам'ятках Месопотамії ми також можемо знайти посилання на невідворотність відповідальності. Для аналізу міфології Месопотамії дуже важливе значення має багатозначна категорія «ме» – розумні закони, які раз і назавжди встановлені богами для забезпечення гармонії Всесвіту. Одне із трактувань «ме» – це грати за правилами. Тобто «ме» визначали певні правила життєдіяльності суспільства, які, до речі, розповсюджувалися й на самих богів [1, с. 32].

Цікавим для нашого дослідження буде звернути увагу на бога сонця Шамаша, який вважався батьком істини і права, втілював ідею сталого й справедливого миропорядку. Він вважався верховним суддею із беззаперечним авторитетом. У тогочасних віруваннях вважалося, що жодний із правопорушників не зможе уникнути суду Шамаша [1, с. 36].

Позитивне право у месопотамців яскраво представлено у Законах Хамураппі, у преамбулі яких сформульовано їх ціль, а саме зміцнення правопорядку у країні, дотримання справедливості та захист прав людей. Дотримання Законів Хамураппі було обов'язковим для всіх, адже вони вважалися вічними, непорушними, вимагалось не лише їх знання, але й обов'язкове виконання. Відповідальність у вигляді покарання відповідно вчиненому правопорушенню здійснювалася на основі принципу таліону, але лише в межах кожного суспільного прошарку [1, с. 37].

Достатньо велика увага невідворотності відповідальності приділялася у Індії. Заслужує на увагу дослідження Рити – закону, єдиного для неба та землі, який забезпечувався найвищою силою, був обов'язковим для виконання людьми і богами, у разі невиконання його вимог неминує наставало покарання. Рита була наділена природними та надприродними знаннями про справедливе та несправдливе, про відплату кожному відповідно до його вчинків. Рита розглядалася як каркас для мононорм, своєрідна духо-

вно-правова конституція, доленосний кодекс, у суворій відповідності із яким спрямовувалося життя суспільства, а у разі його порушення наставало невідворотне покарання з боку вищих сил. Жити та здійснювати свою діяльність у відповідності до рити було обов'язковим і, навіть, заохочувалося.

Також важливе значення мала Дхарма – міфосоціальна конкретизація рити, що розглядалася як закон, обов'язок, право, справедливість, правосуддя тощо.

Карма – міфологічна відповідальність за дотримання або порушення дхарми. Її порушення невідворотно тягнуло за собою санкцію божества. Щоправда покарання могло наставати не одразу і необов'язково застосовуватися щодо самого правопорушника, а до його нащадків. Акцент робиться на тому, що вчинена адхарма (порушення) ніколи не залишається без наслідків для особи, що її скоїла.

Данда – мистецтво покарання. Данда застосовувалася у суворій відповідності із дхармою, з урахуванням тяжкості діяння та особи правопорушника. Зв'язок між дхармою та дандою був настільки сильним, що Ману визначає покарання як втілення дхарми. Тобто без неї немає данди, і навпаки [1, с. 40, 41].

Характерною рисою брахманізму була концепція загробного суду (карми) над душами померлих. Змістом цієї концепції було те, що лише живучи у відповідності до рити можна отримати безсмертя, адже воно є заохоченням для законослухняних, які після смерті потрапляють у рай, а відповідно правопорушники – в пекло. Таким чином, відповідальних громадян очікує заохочення, а правопорушників – покарання [1, с. 42, 43].

На наш погляд, очевидним є те, що добровільній формі реалізації відповідальності надавалося індусами провідне значення порівняно із примусовою. На користь цього свідчить й низка заохочень, передбачених за дотримання дхарми.

Ключем юстиції даосів було поняття «дао» – природний рух речей, що визначає усі закони, у тому числі природи і людини. Дао означає правило, порядок, закон. Немає більш юридичного буття, аніж життя з дао, за його законами. Конфуцій наголошував, що усі без винятку зобов'язані знати і невідворотно дотримуватися звичайного права. Він у своїй книзі «Бесіди і висловлювання» зазначав, що за несправдливості треба платити справедливістю, за добро – добром [2, с. 15]. Наш інтерес у даному випадку становить саме вимога конфуціанства до свідомого добровільного невідворотного виконання усіма громадянами Китаю вимог тогочасних за-

конів. Про відповідальність йдеться з позиції саме активної правомірної поведінки. У вихованні громадян в душі правослужняності свідчить й застосування до них методу авансованої довіри (за несправедливість треба платити справедливістю) з тим, аби на психологічному рівні виникало прагнення чинити правомірно, щоб не було необхідності карати.

На Близньому та Середньому Сході ідея невідворотності відповідальності яскраво проілюстрована у Авесті Спитама Заратустри. Зороастризм є юридично дуалістичним: Світ розуміється як боротьба Добра зі Злом, Правди і Кривди; зороастризм пронизаний ідеєю вибору людей між добрим діянням і злим. Від язичництва взято ідею посмертної відплати. Чи буде людина нагороджена у духовному світі залежить від його поведінки за життя. Після смерті усі вчинки людини важать на вагах божественної справедливості Рашну біля так званого мосту Чиавад, який є переходом із реального світу у потойбічний. Якщо позитивні, гідні вчинки переважають, людина прямує до раю, якщо навпаки – у пекло. У Авесті наголошується, що добробут не є Божественним дарунком, а розглядається як нагорода за правомірні вчинки. Заратустра говорив, що суду треба очікувати відповідно до вчинків. Аналізуючи зазначене вище, очевидно, відповідальність є дуалістичною, а принцип невідворотності притаманний як позитивній, так і негативній її формам. Крім того, знову ж акцентується увага на першочерговому значенні добровільної відповідальності, що проявляється у правомірній звичайній та активній поведінці, остання з яких, навіть, у обов'язковому порядку повинна підлягати заохоченню.

Питання невідворотності відповідальності й покарання досить ретельно і деталізовано розглядаються й у Біблії. У 20 главі Ветхого Заповіту перелічуються правила, яких повинна дотримуватися кожна добропорядна людина, а у 21 главі визначено перелік найтяжчих злочинів і покарань, які очікують невідворотно на людину, яка їх вчинила. Крім того у пп. 23–25 зазначеної глави чітко виписано принцип таліона – око за око, зуб за зуб, руку за руку, ногу за ногу тощо.

У Новому Заповіті у пункті 3 глави 2 Послання до римлян Святого апостола Павла говориться, що не варто сподіватися людям на те, що можна уникнути суду Божого за свої вчинки на землі. Тут же у пункті 12 говориться, ті, що скоїли гріх, порушили закон, будуть підлягати суду за цим законом. У пунктах 5–8 сказано, що

Бог відплатить кожному за його вчинки: слухняним – вічне життя, порушників же очікує покарання [2, с. 54–59].

Досить неординарний підхід до проблеми невідворотності відповідальності було висловлено у Стародавній Греції великим мислителем й філософом усіх часів і народів Сократом, який вважав, що рано чи пізно, навіть, за кришкою труни, настане юридична відповідальність за правопорушення. Він був переконаний, що у потойбічному світі усі душі отримають покарання відповідно до вчинених правопорушень. Метою покарання було виправлення, очищення душ для того, аби вони мали можливість повернутися на землю знову. Якщо душі правопорушників визнавалися невинуватими, їх навіки відправляли до пекла. Крім невинуватих душ на землю не поверталися й правослужняні, вони отримували право переходу у країну найвищої чистоти [1, с. 93].

Досить схожої думки дотримувався й Платон, який у Законах зазначав, треба шанувати того, хто не вчиняє несправедливо, і вдвічі більше шани повинен отримати той, хто не дозволяє її вчиняти іншим. За законом жодне покарання не повинно мати на меті спричинити зло. Воно має призводити одну із двох дій: воно або робить правопорушника кращим, або менш зіпсованим. Завданням найкращих законів, на його думку, було у будь-який спосіб змусити людину зненавидіти несправедливість і полюбити або принаймні не відчувати ненависті до справедливості тощо. [2, с. 33, 34].

Як висновок, можна зазначити, що покарання не ототожнювалося із відповідальністю, а розглядалося лише як засіб примусити людей діяти правомірно. Таким чином невідворотне застосування негативної відповідальності в якості мети мало, насамперед, змусити членів суспільства діяти невідворотно позитивно відповідально.

Аристотель же вважав, що нормальна дія закону передбачає розумний спосіб дії та поведінки людей. Людей же, які керуються пристрастями, а не розумом, можна утримувати в рамках дозволеного лише покаранням, адже пристрасть підкоряється не переконанням, а лише силі. Аристотель був переконаний, що людина сама повинна обирати свою поведінку, оскільки наділена розумом і волею. [3, с. 38]. Він також не розглядав покарання і відповідальність як однозначні категорії. Покарання для нього застосовується виключно з метою забезпечення у майбутньому належної поведінки громадян, як

крайній захід тощо. Невідворотна ж відповідальність передбачала неухильне виконання усіма мешканцями країни вимог законів.

Цицерон визначав істинний закон як розумне положення речей, що відповідає природі, яка розповсюджується на усіх людей, постійне, вічне, те, що закликає до виконання обов'язку, наказуючи, забороняючи, утримує від скоєння злочину. Будь-яка людина, яка не дотримується даного закону, за переконанням Цицерона, невідворотно отримає Божу кару, якщо їй, навіть, вдасться уникнути звичайного людського покарання [1, с. 143].

Аврелій Августин розмежування між проступками і злочинами проводив наступним чином: коли непереборна пристрасть псує душу і тіло – це проступок, коли вона шкодить іншій людині – це злочин. Покарання не є зовнішнім свавіллям, оскільки справедливе покарання, згідно Августину, уже міститься у самій вині і невідворотно із неї витікає. Саме справедливе покарання за гріх полягає у втраті людиною того, чим вона не захотіла належним чином користуватися, а тому той, хто не захотів діяти правомірно, втрачає таку можливість, коли, навіть, захотів би чинити правильно [4, с. 108, 109].

Фома Аквінський вважав, що для добробуту у державі потрібна дисципліна і суворе дотримання усіх правил, встановлених державою. А осіб, що поведуться неправомірно, потрібно змушувати утримуватися від вчинення правопорушень силою та страхом перед покаранням, що саме і досягається завдяки велінням людських законів [5, с. 143].

Марсилій Падуанський зазначав, що законами є веління, обов'язкові для виконання усіма членами суспільства, які підкріплені погрозою застосування реального покарання або обіцяною реальним заохоченням [1, с. 201].

Усі вищезазначені позиції стосовно невідворотності відповідальності й покарання єдині в одному: покарання застосовується як крайній засіб з метою змусити людей в майбутньому дотримуватися вимог законів, поводитися правомірно й відповідально.

Іслам також має свій підхід до регулювання проблеми невідворотності відповідальності. Визнається, що кожна людина несе персональну відповідальність за свої думки, міркування та вчинки. У людини є вибір між правом та свавіллям. Аллах наказує діяти справедливо, чинити правомірно, забороняє свавілля та неправомірну поведінку. В Корані описуються рай та пекло, куди люди потраплять в залежності від своєї

поведінки. Законослухняні можуть розраховувати на справедливий суд та спасіння. Юстиція Аллаха у тому, що кожного очікує відплата сторицею за те, що він вчинив протягом життя [1, с. 219]. Таким чином, невідворотність відповідальності притаманна як добровільній, так і примусовій формам її реалізації.

Ніколо Макіавеллі у творі «Государ» наголошував, що правитель для утримання в покорі своїх підлеглих може застосовувати найжорсткіші покарання. Крім того, повинно панувати усвідомлення невідворотності настання покарання у разі порушення його велінь [4, с. 169].

Гуго Гроцій розглядав природне право як приписи здорового глузду, у відповідності до яких певна дія залежно від того, чи відповідає вона чи суперечить самій розумній природі, визнається морально ганебною або морально необхідною; а відповідно, така дія є забороненою чи дозволеною самим Богом. Це право включало в себе такі правила: утримання від чужого майна; повернення отриманої чужої речі; відшкодування отриманої від користування чужою річчю вигоди; обов'язок дотримання обіцянок; обов'язок відшкодування збитків, що спричинено діями правопорушника; невідворотність настання заслуженого покарання [1, с. 294]. Цінність такого підходу полягає у тому, що у законі визначалися дозволені й заборонені моделі людської поведінки, відпрацьована система стримань і противаг, окреслювалися наслідки правової поведінки, настання яких було неминучим через невідворотність відповідальності.

Підводячи ризик під усім зазначеним вище, можна зробити наступні висновки: на сьогоднішній день відсутня єдина концепція розуміння сутності принципу невідворотності юридичної відповідальності як у вітчизняній правовій науці, так і у право розумінні інших країн світу; заслуговує на увагу той факт, що проблемою відповідальності людини за власні вчинки пронизані усі історичні епохи розвитку людства взагалі, й права зокрема; ще із стародавніх часів панування міфологічного світогляду аж до сьогоднішніх днів людина наділена правом обирати свій власний варіант правової поведінки й в залежності від цього очікувати на настання відповідних наслідків; мотивація кожного з варіантів поведінки у різні історичні часи була відповідною до пануючого світогляду, рівня правової культури та правосвідомості, але основна правова конструкція була і є незмінною в усі часи, а саме: невідворотне настання позитивних наслідків за активну правомірну поведінку та від-

повідно негативних за вчинення правопорушення; із аналізу наведеної вище інформації можна переконатися у тому, що відповідальності мала дуалістичну природу: позитивна – свідоме виконання вимог норм права, що проявлялося у правомірній поведінці; та негативна відповідальність їх порушення, що полягала у покаранні винних за здійснені протиправних вчинків; цікавим для нашого дослідження є той факт, що в усі часи та за різних світоглядів на перший план за соціальною значимістю та важливістю виносилася позитивна відповідальність, головною ціллю якої вбачалося невідворотне виконання вимог права, свідоме виконання своїх обов'язків усіма суб'єктами правовідносин; невідворотне ж застосування заходів негативної відповідальності мало головною метою забезпечення належної реалізації позитивної відповідальності.

А. А. Корнієнко

Принцип неотвратимости юридической ответственности: исторический экскурс

В статье рассматривается вопрос исследования принципа неотвратимости юридической ответственности через призму его исторического развития.

A. A. Kornienko

Principle of inevitable legal responsibility: historical excursus.

In the article we investigate the principle of inevitable legal responsibility through its historical evolution.

Література

1. *Азаркин Н. М.* Всеобщая история юриспруденции : [курс лекций] / Азаркин Н. М. – М. : Юрид. лит., 2003. – 608 с.

2. *История политических и правовых учений* : [хрестоматия для юридических вузов и факультетов] / Сост. и общ. ред. проф., доктор ист. наук Г. Г. Демиденко. – Харьков : Факт, 1999. – 1080 с.

3. *Шульженко Ф. П.* История политических и правовых учений : [підручник] / Шульженко Ф. П. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 464 с.

4. *История политических и правовых учений* : [ученик для вузов] / Под общей ред. член-корреспондента РАН В. С. Нерсесянца. – М. : 1995. – 736 с.

5. *История государственно-правовых учений* : [учебник] / Отв. ред. В. В. Лазарев. – М. : Спартак, 2006. – 672 с.